

Přírodní bytosti a jejich poslání

Milan Horák

Jezero uprostřed hlubokých lesů. Letní vánek čeří lehce hladinu, v níž se odráží hluboká modř čisté oblohy a koruny šumících borovic, vlnky se třpytí v dopoledním slunci, rozhoupané rákosí šelestí v mělkých zátočinách, písčité břehy svítí do daleka mozaikou roztroušených trsů trav a stínů přesypů i časem vybělených větví, které poztrácely bory za podzimních bouří.

Dokázal by malíř namalovat toto jezero? Dokázal by namíchat pastelové barvy panenského koutu světa, prosluněného předletním dopolednem? Dokázal by přiblížit svým uměním to, co někdejší poutník viděl a cítil tam na prahu mezi nebem, lesem a vodou? Snad. Tam, kde i nejlepší fotografie vyjádří jen bledý odlesk plné skutečnosti, uspěje mnohdy mistr malíř. Protože nemusí jen přesně obkreslovat to, co vidí, může barvami a tvary osvobozenými od pouhého fyzického pohledu vyjádřit též něco z toho, co přímo nevidíme, ale přesto zažíváme. Může namalovat obraz, který v divákovi nevyvolá jen zrakový vjem jezera, nýbrž i poklidnou náladu onoho dopoledne, pocit souladu s krásnou krajinou, ba i dojem šumění stromů, vůně lesa, šimrání vánku na tvářích.

Avšak ani takový obraz by nevyjadřoval jezero v jeho úplnosti, ale jen jeden okamžik z koloběhu jeho života. Dokázal by mistr malíř namalovat jezero zároveň za plného slunce i za bouře, za soumraku i za měsíčné noci, uprostřed léta i za nejhlubší zimy? Dokázal by obrazem vylíčit, jaké v něm žijí ryby, jací ptáci hnízdí v rákosí? Dokázal by vyjádřit, že většinou přátelské a klidné jezero někdy bývá také zrádné, že za poryvů severozápadního větru se zvedají náhlé vlny, které jsou s to převrhnout rybářskou loďku, nebo že pod skalnatým severním břehem se tvoří nebezpečné víry? A vedle těchto výpovědí o charakteru a temperamentu jezera bychom neměli zapomenout na příběh jeho vzniku, na jeho vývoj v průběhu věků, na události, které se staly v jeho vodách i na jeho březích.

Tak obsáhlé zobrazení jezera už daleko překračuje možnosti jediného malířského díla. Ani mistr abstraktního umění, který dokáže přesně vystihnout určitou náladu dvěma barevnými tahy štětce, by nemohl vměstnat všechno na jedno plátno. Potřeboval by nespočet pláten, na něž by zachytil zrození a život jezera, koloběh jeho nálad během roku i během dne, proměny jeho působení a jeho souvislosti s okolním světem, nebo by musel nalézt živoucí plátno, které by se vyvíjelo a proměňovalo spolu s jezerem. Obrazem živého organismu jezera by pak bylo jiné živé tělo, které by v každém okamžiku svým projevem vyjadřovalo nejen zevní stránku jezera, ale především jeho vnitřní jsoucnost, jeho duši. Zajisté, i samo fyzicky viditelné jezero je vyjádřením této duše; jeho hmotná podoba však naplňuje naše smysly množstvím vjemů, které nejsou pro pochopení povahy jezera podstatné. Dokážeme-li naproti tomu zpodobnit jezero jako oduševnělou bytost, pak nám její zevnějšek bude přímo zjevovat určité duševní vlastnosti — stejně, jako nám výraz tváře, postoj a pohyby člověka vyprávějí o nitru svého nositele.

Jakkoli mohou lidé různých kultur užívat zcela odlišných slov a gest k vyjádření téhož obsahu své duše, ve chvíli, kdy z jejich nitra vytryskne radost, strach, hněv tak

mohutně, že se mimoděk zazračí i na tváři a v pohybu těla, zjevuje se tato vnitřní pohnutka v zevním projevu velmi podobně, ať před námi stojí Čech, Němec, Japonec nebo Senegalec — výraz duše ve tváři a v pohybu je pak objektivní. A právě tak má i duše jezera svůj objektivní obraz, jenž byl od pradávna znám i lidem, kteří se s jezerem setkávali — bytost, která k jezeru patří coby jeho duch, vládce, ochránce.

Podoba duše

Člověk, který spatří jezerního ducha, jej nevnímá svými fyzickými očima. Jeho duše před sebou cítí duši jezera a podvědomě se ptá, jak by tato duše vypadala, kdyby byla bytostí úměrnou člověku; z archetypálních i vzpomínkových obrazů pak vytváří zjev, který v nitru člověka vyvolává stejný zážitek jako setkání s jezerem, a ten pak vkládá do fyzického zrakového vjemu.

Právě protože jsme lidé, jsme schopni vidět jezerní duchy v lidských postavách. Sama duše jezera nemá žádnou viditelnou podobu; můžeme vnímat jen její projevy jednak na hmotné podobě jezera, jednak na běžném zraku neviditelných, ale v určitých případech přece vnímatelných energetických uzlech a proudech, na auře jezera. Její fyzické vyobrazení by se podobalo soustavě vzájemně propojených šišatých a hadovitých útvarů, které by však nevyjadřovaly vlastní povahu a letoru jezera. Tu nám dokáže zpřítomnit právě lidská postava a tvář, protože v ní jsme zvyklí vnímat projevy duše.

Narozdíl od podoby člověka, která je do značné míry dána zděděnou tělesnou formou, skrze niž si vyjádření duše teprve musí razit cestu, jsou podoby, v nichž se zjevují jezerní, lesní a další přírodní bytosti, dány téměř výhradně jejich duševním obsahem. Každý jednotlivý rys jejich obrazného těla je projevem vlastností jejich nitra — jejich vzrůst, pohlaví, barva a délka vlasů, výraz tváře, oblečení. Poněkud typizované postavy vodníků a rusalek, které známe z českých pověstí a pohádek, jsou již poznamenány dobou, kdy většina lidí přestala přírodní bytosti vnímat; mnohem pestřejší obraz nám poskytují vyprávění národů, pro něž byli přírodní duchové v době záznamu ještě plnou skutečností. Jako příklad obrazných podob právě jezerních bytostí můžeme uvést dvě z celé řady svědectví od vymírajícího národa Vadjů v krajině jezer a slatí západně od Petrohradu, sesbíraných etnografy v letech po druhé světové válce:

V Savvokkalském jezeře byla jezerní paní, žena. Byla jako člověk zahalený do hedvábného závoje. Tady v Süvském jezeře byl jezerní pán, muž, s hedvábnou rouškou kolem beder. Vídali ho, objevoval se na hladině.

Bylo to na Jarvigoizském jezeře. ... Vynořila se a usedla na kámen. A pročesávala si vlasy. Dlouhé vlasy měla. Jenom si pročesávala vlasy a pak začala plakat. Tam na té straně plakala.

Popisovaná podoba přírodních bytostí samozřejmě obsahuje kromě nutných tvarů lidského těla i další prvky přenesené z fyzického světa — například zmíněné hedvábné — které by pozorovatel z jiné kultury pravděpodobně popsal jinak. Podoba se rovněž často mísí s fyzickým vjemem okolí, zapojují se do ní barvy, tvary, zvuky a vůně přírody, která obklopuje pozorovatele. Názorně nám to ukazuje jiné vyprávění,

zaznamenané před necelými čtyřiceti lety u malého národa Vepsů, žijícího jižně od Oněžského jezera:

Děda byl na zápolí, které patřilo k vesnici. Máme tam uprostřed řeky kámen, co se kolem něj dělá vír. Najednou se z vody vynoří vodník, s dlouhými vlasy, co sahají až do vody. Sedí na kameni, drbe se ve vlasech a — zatímco se na něj děda dívá — pobrumlává: „Je rok od roku hůř, je rok od roku hůř...“

Zaslechnuté vodníkově pobrumlávání zní ve vepském originále „vož voť hondomb, vož voť hondomb“, což nápadně připomíná zvuk vody šplouchající kolem kamene uprostřed řeky; kdyby byl na břehu nestál Vepsa, ale Čech, slyšel by místo „je rok od roku hůř“ možná „tož pojď do vody“ nebo i jen nesrozumitelné kuškání. Fyzický sluchový vjem se tu spojuje s představami pozorovatele i s jeho jazykovým zázemím a včleňuje se do obrazného duševního vjemu přírodní bytosti.

Nalézáme-li tedy v různých kulturách odlišné popisy bytostí stejného druhu nebo setkáváme-li se v rámci jedné kultury s rozličnými popisy téže bytosti, nemůžeme z těchto zdánlivých rozporů mezi zážitky hned usuzovat na jejich neobjektivnost. Odstraníme-li z popisu podoby přírodní bytosti prvky spjaté s konkrétní kulturou nebo okamžikem pozorování, zůstane nám určitý praobraz, mající tutéž postavu a tutéž oblast působnosti ve vyprávění národů všech světadílů.

Obrazné vidění

Jako samozřejmost jsme zatím zmiňovali skutečnost, že lidé mohou přírodní bytosti vidět. Tato schopnost je přitom v naší současné kultuře poměrně vzácná a má v obecném povědomí cejch čehosi abnormálního. Dospělý člověk, který vidí víly a skřítky, je velkou výjimkou, a zmíní-li se o tom jiným, vyslouží si zpravidla jen útrpné úsměvy. Děti, které jsou schopny spatřit přírodní bytosti v jejich obrazné podobě, je více, avšak i ony narážejí většinou na nepochopení, svěří-li se se svými vjemy dospělým. Nezřídka se stává, že dítě náhle vidí podivnou postavu chodit mezi stromy nebo stát v temném zákoutí; řekne-li o ní rodičům, dočká se často jen odsuzujícího „nevymýšlej si“. Jsou-li rodiče otevřenější, vezmou možná dítě za ruku a dovedou ho na dotyčné místo se slovy „vidíš, nic tu není, to se ti jen zdálo“; ovšem i to je vůči dítěti nespravedlivé, protože to, co vidělo, nebylo zdání, nýbrž skutečná obrazná podoba duše onoho místa. Málokdo z dospělých bere v takovou chvíli dítě vážně, a málokdo také ví, že toto obrazné vidění je u dětí přirozené.

Tato schopnost, se kterou se dnes setkáváme většinou jen u dětí, byla dříve vlastní všem lidem. Podobně jako menší děti v dnešní době, byli v minulosti všichni lidé o něco méně bdělí pro fyzický svět; hmotná skutečnost, která je obklopovala, nepoutala ještě jejich vědomí naplno, a tak zbýval mezi smyslovými vjemy prostor, do nějž mohly vstoupit vjemy duševní. Vztah mezi stavem vědomí a možnostmi vnímání nám názorně osvětlují staré návody na obranu proti přírodním duchům — podstatou všech je probuzení plně bdělého vědomí, vázaného na konkrétní pozemské myšlenky. Vzpomeňme si v této souvislosti na obranný úkon proti polednici v české lidové tradici — začít odříkávat Otčenáš pozpátku. Člověk, který se v polobdělém stavu za parného poledne setkal s polednicí, probudil dokonale své vědomí tím, že začal v mysli exaktně přeskupovat verše a slova nebo i hlásky známého textu, a polednice zmizela. Podobným způsobem mohl pomoci jasně formulovaný dotaz vůči

zjevu a případně i fyzická akce proti němu; obojí nám přibližuje další vadejské vyprávění:

Hřbitov má svého zemního ducha. Jeden muž z Pummaly šel do Kattily, ještě před revolucí to bylo. Došel až ke hřbitovu. Tu mu v cestě stojí ohnivý sloup. Muž měl s sebou sekeru. Nejdřív se ptá: „Jsi pokřtěný nebo nepokřtěný?“ Ale sloup se ani nehne. Tak vzal sekeru a sekl skrze sloup. Jen třikrát sekl sekerou, sloup se ztratil.

Postupem času se pozemská bdělost, k níž si lidé museli dříve pomáhat zvláštními metodami, stala převažujícím stavem; lidé se spojovali s fyzickými vjemy čím dál více a duševní vjemy vytěsňovali z bdělého vědomí do oblasti snů a do zřídka extatických stavů. V některých kulturách se odehrála tato proměna dříve, v jiných později, a probíhala různou rychlostí. Mnohdy byla nepřírozeně urychlena zevní mocí a stala se tak pro některé národy osudnou — například pro zmíněné Vadji, kteří ztratili schopnost obrazného vidění takřka z generace na generaci. Vadjové, kteří vyrostli před Říjnovou revolucí, spatřovali ještě bytosti jezer a lesů; pak přišla násilná kolektivizace a změny životního stylu, které vedly k úplnému přetržení vztahu k přírodě, téměř náhlému zmizení schopnosti zřít přírodní duchy a pak i postupnému vymírání celého národa. Vadejská žena, která již patřila k mladší, od přírody odtržené generaci, vypráví:

Ano, dřív tu bývala vodní víla. ... Vídali ženskou postavu sedět za jezerem. Měla dlouhé vlasy a pročesávala si je. A plakala. Říkali: ‚Hele, vodní víla.‘ Já sama jsem ji neviděla. Ale starší lidé říkali, že tam sedí, má dlouhé vlasy a pláče.

Ztrátou přirozeného obrazného vidění už prošla drtivá většina lidstva. Jen málo je těch, kdo si schopnost zření přírodních bytostí zachovali z dětství do dospělosti, nebo u koho se tato schopnost později samovolně probudila. Pozemská bdělost, která nastoupila na místo obrazného vidění, má však člověku umožnit, aby si ztracenou schopnost v budoucnu získal znovu, ovšem nikoli jako pramen mimoděk se projevujících zážitků, nýbrž jako vědomě ovladatelný nástroj k poznávání a proměňování světa. Pro většinu lidí současnosti je tento cíl zatím příliš vzdálený; už dnes se však lidé mohou naučit ve svých myšlenkách přírodní bytosti správně *pojímat* — to je první krok na cestě k jejich budoucímu *vnímání*.

Stranou dobra a zla

Působení přírodních bytostí na člověka se ovšem neomezuje jen na vjemy. Zjevení jezerní víly je obrazem duše jezera, která se projevuje prostřednictvím celého jezera se všemi jeho silami a možnostmi. Podle toho, jak se její účinky shodují se zájmy člověka nebo jak jim protiřečí, pak lidé říkají, že jezero jim pomáhá nebo škodí, že jezerní víla je dobrá nebo zlá.

Užití kategorií dobra a zla je však v tomto případě přinejmenším sporné. Jezero je přírodní jev, jeho duše je součástí přírody právě tak, jako jeho fyzické tělo, a podléhá přírodním zákonům. Ty jsou ovšem samy o sobě „a-morální“, tedy mimo morální hodnocení, stranou dělení na dobré a zlé. Kámen, který se větrem uvolnil ve skalách a nyní se řítí dolů podél skalní stěny, padá podle zákonů zemské tíže bez ohledu na to, zda na úpatí někdo stojí. Nedá se říci, že kámen, který takto zabije kolemjdoucího, je morálně horší než kámen, který dopadne bez incidentů, nebo že

kámen zabivší tímto způsobem lumpa je mravnější než kámen, který připravil o život člověka moudrého a spravedlivého. Teprve v okamžiku, kdy se do dění zapojuje člověk, získávají morální kategorie smysl — můžeme odsoudit člověka, který využil zemské tíže k tomu, aby zabil padajícím kamenem svého bližního, ale nemůžeme dost dobře za účast na tomto činu odsuzovat dotyčný kámen.

Srovnáme-li svědectví různých kultur o týchž přírodních bytostech, všimneme si, že totéž působení je někde hodnoceno jako dobré a jinde jako zlé, v závislosti na tom, jaký vztah má daná kultura k posuzovanému přírodnímu jevu. Pro zmiňované Vadji, žijící téměř výhradně ve vesnicích obklopených ze všech stran poli a pastvinami, byl kupříkladu les živlem vyloženě nepřátelským. Člověk se sice mohl do lesa vypravit na dřevo, na houby nebo na lesní plody, musel však být neustále ve střehu, aby ho nebezpečné lesní bytosti nesvedly z cesty nebo dokonce nezahubily:

V lese žije zlý duch. Když se dostaneš na jeho stopu, budou tě muset daleko hledat. ... Zlý se narodil v lese; to proto, že je vládcem lesa. Když jdeš do lesa a zabloudíš, tak tě pobluzuje Zlý. Chodívá sem a tam po lese. Říkalo se mu Zlovolný nebo Zlý. Když někdo zabloudil, tak to způsobil on.

Zcela protikladně působí svědectví ze severního Estonska, tedy od národa Vadjům velmi blízce příbuzného jazykem i kulturou, avšak žijícího z nemalé části v osamělých usedlostech, v nichž byl člověk s lesem daleko více spjat:

Každý les má své strážce. Strážci březiny nikdy nejdou do olšiny nebo doubravy, ani do jiného lesa stejného druhu. Strážci patří mezi dobré duchy. Vyložené zlo nedělají nikomu. V dávných dobách prý byli ustanoveni k tomu, aby se starali o les. Špatné lidi občas straší a svádějí s cesty, jako ty, kdo v neděli kácejí stromy, dělají hloupé žerty nebo mají v úmyslu nějakou zlou věc. ... Občas se ochránce zjevuje v postavě vlka, medvěda nebo hada, aby vystrašil nějaké lidi, co poštvávají, rvou se, obtěžují děvčata nebo chodí po zábavách.

Pokud člověk mnohdy prožívá přírodní jevy jako zlé, je zcela v jeho silách, aby proměnil jejich působení v dobré nebo alespoň neutrální. Prvním krokem k tomu je poznání; ne však poznání popisné, nýbrž poznání ve smyslu vzájemného sblížení s duší lesa, jezera, hory, stromu na zápraží, záhybu cesty kolem slati. To je nezbytným předpokladem toho, aby se lidský boj s přírodou a s živly v budoucnu mohl proměnit ve spolupráci.

Spolupráce mezi člověkem a přírodou

Kdo má zájem o trvalou a plodnou spolupráci, musí se naučit brát druhou stranu s jejími postoji a potřebami dostatečně vážně, jako rovnocenného partnera. Na tom nic nemění ani skutečnost, že v konkrétním případě se spolupracovník na společném úsilí možná podílí menší měrou nebo vypadá slabší. Spolupráce, při níž jeden získává a druhý ztrácí, jednou nutně skončí neúspěchem a krachem vzájemných vztahů. To platí i pro spolupráci člověka s přírodou.

Prvním praktickým důsledkem této obecné úvahy je poznání, že si od přírody nemůžeme jenom brát, že za cokoli, co si bereme, musíme také něco dát. K tomu ovšem nestačí jen mechanické vyúčtování příjmů a výdajů ve smyslu předsevzetí, že

za každý strom, který jsme někde porazili, vysadíme jinde nový — pokácením stromu jsme totiž na jednom místě porušili harmonické tělo přírody, a snadno by se mohlo stát, že nevhodným vysazením nového stromu na místě jiném je porušíme podruhé. Nejde o přesné účty, ale o zachování zdravé duše přírody. Mnohdy ani není možné vytvořit náhradu za vyrubané stromy a zničené panenské zákoutí — třeba když lidé zakládají nové sídlo na místě, kde dosud vládla jen příroda — ale vždy je možné snažit se i za změněných podmínek dospět k novému souladu s přírodou, k oboustrannému pocitu spravedlivého vypořádání. Proto nacházíme u všech národů, které ještě žijí v užším sepětí s přírodou, obřady doprovázející každý zásah do přírodního dění. V obřadech se přírodní bytosti prosí o pochopení, přinášejí se jim zástupné oběti, ne však jako úplatek, aby přimhouřily oko nad lidskou nehorázností, nýbrž jako prostředek přibližující duši člověka přírodě; kdo konal tyto obřady, dokázal při své činnosti znovu a znovu nalézat soulad, v němž se cítili dobře lidé i přírodní bytosti. Ovzduší takového obřadu nám ukazuje vyprávění zaznamenané před pětatřiceti lety u národa Vepsů v severním Rusku:

Když se staví dům nebo chlév, musí se poprosit o místo. Dojdeš tam, ukloníš se, poprosíš boha: „Pane domu, pane chléva, dejte mi svolení pro toto místo.“ A začneš stavět. Když roubíš základy, dáš do každého rohu šípkové trní, takové to, co volně roste. Po dvou větévkách dáš do každého rohu a řekneš modlitbu. Nebo se dá do božího rohu starý zlaťák, když ho někdo má, nebo obyčejné mince. Tím vykupuješ místo.

Druhý důsledek, k němuž nás vede touha po spolupráci, je vědomá snaha brát ohled na potřeby přírody a jejích jednotlivých složek. Tento postoj dnes nazýváme „ekologickým myšlením“; nejedná se však o postoj nový, nýbrž nacházíme jej v lidské kultuře už od nepaměti, jen v obrazné podobě — jako snahu dbát o spokojenost přírodních bytostí spojenou s vědomím, že spokojení duchové člověku neškodí, ale pomáhají. Kde by moderní ekolog mluvil o negativním vlivu průsaků z živočišné výroby na kvalitu podzemní vody, tam se v dřívějších dobách majitelé chléva zjevila přírodní bytost, nabádající ho ke změně (příběh zaznamenaný v Estonsku mezi válkami):

Podzemní lidé jsou jako ropuchy. Jednou jeden muž za horkého počasí polil žábu; pak šel sám po práci domů. Tam uviděl u dveří žábu. Poodnesl ji stranou. Žába pak přišla do světnice a začala mluvit. Povídá: „Postavte chlévy jinam, nemůžeme tam pod zemí jíst, močůvka od vašich zvířat nám teče na stůl.“ ... Muž postavil chlévy na jiném místě. Od té doby se jeho zvířatům nepříhodilo žádné neštěstí a on sám žil dobře a šťastně.

Třetím důsledkem úvah o spolupráci člověka s přírodou je vědomí, že člověk a přírodní bytosti skutečně pracují na společném díle, že mají společný cíl i společný zájem na péči o harmonické proměňování světa. Člověk nemůže zvítězit nad přírodou, ale ani příroda nad člověkem — každá dílčí prohra jednoho je zároveň prohrou druhého, protože zmenšuje šance na dosažení souladu v budoucnu, a prohrou je i každý úspěch, který není zároveň úspěchem druhého. Proto se učili naši předkové už od nejstarších dob při oslovování přírodních bytostí spojovat prosbu a dík, proto se učili hledat úspěch v souladu s přírodním prostředím. Nadmíru výmluvná je oslavná píseň lodníků ze souostroví Mijako; tu zpívali, když se vydávali k více než dvě stě kilometrů vzdálené Okinavě; je to píseň lidí, kteří plují mořem ne s

pocitem, že je tím pokoří, ale s vědomím, že dobře dokonaná plavba je společným úspěchem člověka i přírodních bytostí:

Zapějme, jak na Okinavu doplout dobrou cestou,
velebme pána Mijaka, pána slávy,
velebme ducha božího domu, domu vědmy,
velebme vládce kotev na laně konopném i ocelovém,
velebme ducha jihu, vládce lodí,
velebme vládce pobřeží bílého a překrásného,
velebme ducha dračího dvora, vládce moří! ...

Bez ohledu na to, nakolik jsme sami schopni vnímat obraznou podobu přírodních bytostí, můžeme se snažit je pochopit, vedeni svědectvími národů spjatých s přírodou, sděleními jasnovidných současníků i vlastními úvahami. Pochopení jejich podstaty a jejich úkolů nám pomáhá, abychom se krok za krokem otvírali spolupráci s nimi. Ona je základem nového vztahu člověka k přírodě, zdravého vztahu, jenž má budoucnost.

Citáty byly vybrány z etnografického materiálu uvedeného v knihách:

- P. Ariste: Vadja muistendid (Vadejské pověsti), Tallinn 1977
- M. Zajceva, M. Mullonen: Obrazcy vepsskoj reči (Příklady vepské řeči), Leningrad 1969
- N. A. Nevskij: Fol'klor ostrovov Mijako (Folklór souostroví Mijako), Moskva 1978
- I. Paulson: Vana eesti rahvausk (Stará estonská lidová víra), Tartu 1997